

ETHISCH ACTORSCHAP

Sabrina Keinemans

Ed de Jonge

Raymond Kloppenburg

Colofon

ISBN 978-90-5972-924-7 (paperback)

ISBN 978-90-5972-925-4 (e-book)

Productie & uitgave:

Academische Uitgeverij Eburon, Delft, www.eburon.nl

Omslagontwerp:

Afke Schenkelaars

© 2014 Hogeschool Utrecht

Lectoraat Innovatieve Maatschappelijke Dienstverlening

Kenniscentrum Sociale Innovatie

Hogeschool Utrecht

Postbus 85397

3508 AJ Utrecht

www.onderzoek.hu.nl/kenniscentra

www.liavandoorn.nl

Deze publicatie is tot stand gekomen binnen het project Dilemma's Doordacht. Dit project vond plaats tussen 2012 en 2014 en is mede gefinancierd door SLA-RAAK.

INHOUD

Inhoud	5
Voorwoord	7
Inleiding	7
Ethisch actorschap	13
Het topje van de ijsberg	17
<i>Gedrag en handelen</i>	<i>17</i>
<i>Oorzaken en gevolgen</i>	<i>18</i>
<i>Intenties en consequenties</i>	<i>19</i>
<i>Ethische bekwaamheid</i>	<i>20</i>
Kijk in de diepte	23
<i>Ethische motivatie</i>	<i>23</i>
<i>Ethische referentiekaders</i>	<i>28</i>
<i>Ethische sensibiliteit</i>	<i>30</i>
<i>Ethische identiteit</i>	<i>33</i>
Ethiekwerk	39
Kijk in de breedte	43
<i>In relatie tot de cliënt</i>	<i>44</i>
<i>In relatie tot de beroepsgroep</i>	<i>46</i>
<i>In relatie tot de organisatie</i>	<i>48</i>
<i>In relatie tot de samenleving</i>	<i>50</i>
<i>De context</i>	<i>53</i>
Epiloog	55
Literatuur	57
Index	59
Verantwoording	61
<i>Onderzoeksopzet</i>	<i>61</i>
<i>Positiebepaling</i>	<i>64</i>
<i>Inspiratiebronnen</i>	<i>67</i>
<i>Dankwoord</i>	<i>70</i>

VOORWOORD

Sociaal werkers in de frontlinie die ambulant werken of ‘achter de voordeur’ komen bij cliënten, worden in de dagelijkse praktijk vaak geconfronteerd met moreel beladen situaties. Het werken in de privé-omgeving van cliënten heeft een hoge dilemmadichtheid. Het stelt hoge eisen aan het ethisch actorschap van sociaal werkers.

Om aanstaande, beginnende en ervaren sociaal werkers te ondersteunen bij het versterken van hun ethische expertise, bouwen we bij het lectoraat sinds 2007 met een team van docent-onderzoekers en in nauwe samenwerking met de beroepspraktijk, gestaag aan het onderzoeksprogramma ‘Ethiekwerk’. Via praktijkgericht onderzoek, zoals de projecten Dilemma’s Doordacht en het Moresprudentieproject, verzamelen we kennis die we verspreiden naar de sociaal agogische opleidingen, de beroepsgroep van het sociaal werk en naar de wetenschap.

Met gepaste trots beveel ik een van de opbrengsten van het onderzoeksprogramma bij u aan: het boek *Ethisch Actorschap*. In deze publicatie presenteren we aan de hand van voorbeelden uit de beroepspraktijk van het sociaal werk een model dat behulpzaam kan zijn bij het vergroten van de ethische expertise van (aanstaande) sociaal werkers. Dit ijsbergmodel biedt handvatten om een volgende stap te zetten in ethische professionalisering.

We zetten het onderzoeksprogramma Ethiekwerk ook de komende jaren voort en we blijven de opbrengst daarvan graag met u delen. Zo verschijnt in deze reeks Ethiekwerk binnenkort een volgend boek over morele spanningen. Daarmee hopen we bij te dragen aan de broodnodige versterking van de ethische expertise in het sociaal werk en de theorievorming daarover, zowel in de beroepspraktijk als in het onderwijs.

Lia van Doorn,

Lector bij het Kenniscentrum Sociale Innovatie van de Faculteit Maatschappij en Recht, Hogeschool Utrecht.

INLEIDING

Een leerling komt bij jou omdat ze thuis mishandeld wordt, mag je dan een gesprek aangaan zonder toestemming van de ouders? Zo ja, hoe lang ga je daar mee door, wat doe je daarmee, wanneer moet je ouders informeren en wanneer niet?

Schoolmaatschappelijk werker, vrouw, 37 jaar

Het lot van kinderen... Dat vind ik vaak heel ingewikkeld. Om goed te blijven inschatten of de situatie voor een kind veilig genoeg is om daarin groot te worden. Wanneer zeg je: dit gaat echt niet meer goed, of hier moet echt ingegrepen gaan worden, of hier moet veel meer hulpverlening in komen, of de kinderen moeten uit huis geplaatst worden, of er moet een onder toezicht komen, of er moet een voogdijschap komen?

Gezinsbegeleider, vrouw, 56 jaar

Ik heb nu bijvoorbeeld een cliënt die bijna 18 wordt. Ze gaat een uitkering aanvragen en heeft €3000,- spaargeld. Aan mij vraagt ze: "Wat zal ik met dat spaargeld doen?" Dan mag ik haar natuurlijk niet adviseren: "Zet dat even weg". Maar ja, ze hebben wel die €3000,- hartstikke hard nodig. Dat zou ook zoveel voor haar oplossen. Wat doe je dan?

Teamleider Maatschappelijk Werk, vrouw, 27 jaar

In dit boek staan we stil bij de ethische dimensie van het werk van sociale professionals, in het bijzonder van hen die in een ambulante setting werkzaam zijn; de bovenstaande vragen en uitspraken van ambulante werkers vormen hiervan een treffende illustratie. De focus ligt in dit boek overigens niet op deze setting omdat de ethische dimensie alleen of vooral aanwezig zou zijn in het ambulante werk en niet in het overige sociaal werk, maar omdat we gedurende enkele jaren in een onderzoek uitgebreid met ambulante werkers over dit onderwerp hebben kunnen spreken. We zijn ervan overtuigd dat veel voorbeelden uit de ambulante praktijk die in dit boek zijn opgetekend ook herkend zullen worden door sociale professionals die in een heel andere setting werken, zoals een buurtcentrum, een hostel of een gezinsvervangend verblijf.

Om inzicht te krijgen in de ethische dimensie hebben we de ervaringen van sociale professionals als vertrekpunt genomen. Hoe ervaren en benoemen zij de ethische lading van hun werk, welke vragen hebben zij, waar hebben zij moeite mee, met welke dilemma's worden zij geconfronteerd? Of het nu gaat om het nemen van een moeilijke beslissing bij een uithuisplaatsing, de bejegening van een onwillige cliënt, het vaststellen van een afgebakend begeleidingsdoel bij complexe problematiek, de stroeve samenwerking met andere organisaties; in al deze en dergelijke alledaagse activiteiten ligt een ethische component besloten, of de werker zich daar nu altijd bewust van is of niet. Maar wat komt daar allemaal bij kijken? Dat hebben we proberen uit te werken in een praktijkmodel van ethisch actorschap. We beschouwen de sociale professional als een ethisch actor, dat wil zeggen als een professional die niet alleen ethisch handelt in de alledaagse praktijk, maar hier ook over nadenkt, hierop reflecteert en het eigen ethische handelingsrepertoire verder ontwikkelt door er actief regie over te voeren. Het doel van het model is dus om attent te maken op mogelijk ethisch relevante aspecten van de beroepsbeoefening.

Voor het model van ethisch actorschap gebruiken we het beeld van de ijsberg. Deze metafoor is niet bepaald origineel, maar wel zeer effectief, zo bleek tijdens een werkconferentie van het onderzoeksproject met het werkveld. Het model is ontleend aan McClelland (1993) die de competenties van een professional vergelijkt met een ijsberg. Slechts een klein deel van de professionele bekwaamheid is zichtbaar als gedrag, als het ware als het topje van de ijsberg. Onder het wateroppervlak ligt veel verborgen waardoor het juist mogelijk is dat dit topje zich boven de waterspiegel verheft en zichtbaar is, dat wil zeggen dat de professional bekwaam handelt en bij wijze van spreken het hoofd boven water kan houden. Bovendien maakt dit beeld duidelijk dat de hele ijsberg, dus zowel het kleine zichtbare deel boven water als het grote onzichtbare deel eronder, in zee drijft. Dit betekent dat de professional niet alleen op de wereld is, maar is opgenomen in de sociaal-maatschappelijke werkelijkheid, bestaande uit onder andere cliënten en andere professionals, teams en organisaties, gedragscodes en beleidskaders, politiek en media.

Als we de metafoor van de ijsberg verder toepassen op ethisch actorschap dan wordt duidelijk dat we hiermee niet alleen het zichtbare ethische handelen bedoelen, maar ook alle kwaliteiten en eigenschappen van de professional waardoor dit mogelijk is. Evenmin bedoelen we enkel de geïsoleerde professional, maar tevens de organisatorische, sociaal-

maatschappelijke en cultuurhistorische context waarbinnen hij of zij functioneert. Een belangrijke valkuil bij het thematiseren van de ethische aspecten van de ambulante beroepspraktijk is namelijk dat we ons te veel richten op de individuele professional terwijl we de context uit het oog verliezen. Een praktisch gevolg van deze valkuil is dat alles wat op ethisch vlak fout gaat zonder meer op het bordje van de werker als de directe uitvoerder terechtkomt. Een andere valkuil is dat we ons te veel richten op het zichtbare gedrag zonder aandacht voor alles waardoor dit mogelijk moet worden gemaakt. Een praktisch gevolg hiervan kan zijn dat we wel eisen stellen aan het ethisch handelen van de professional, maar ons niet afvragen wat hij of zij nodig heeft aan professionele bagage om hiertoe in staat te zijn. We signaleren deze valkuilen in de sociale sector soms bij managers en beleidsmedewerkers van welzijnsinstellingen: de sociale professional en de morele problemen in zijn uitvoerende werkzaamheden komen centraal te staan, terwijl de context waarbinnen dat moet gebeuren en waardoor dat gefaciliteerd dient te worden uit het zicht verdwijnt. We signaleren deze valkuil echter ook zo nu en dan bij uitvoerende professionals zelf, die vaak zozeer opgaan in hun cliëntcontacten en de ethische problemen die daarmee samenhangen dat ze het overzicht over het geheel en daarmee ook over hun eigen mogelijkheden en beperkingen enigszins verliezen. En we signaleren deze valkuil ook, zo moeten wij bekennen, bij onszelf als onderzoekers.

Ethiek kan zo gemakkelijk leiden tot bijziendheid. We worden als mensen regelmatig zo overweldigd door indringende ervaringen en ongrijpbare uitdagingen dat we het grotere geheel enigszins uit het oog dreigen te verliezen. Als onderzoekers hebben we onszelf regelmatig aangespoord dit te vermijden. Kijk in de diepte, zeiden we tegen onszelf, en houd oog voor de fundamentele bagage die nodig is om als professional ethisch verantwoord te kunnen handelen. Kijk in de breedte, voegden we er regelmatig aan toe, en verlies het geheel van de sociale en maatschappelijke context niet uit het oog. Kijk bij wijze van spreken ook in de lengte, dat wil zeggen vanuit het perspectief van de cultuurhistorische dimensie, zodat dynamiek en turbulentie in de sociale sector zichtbaar blijven. En vergeet bij dat alles het topje van de ijsberg niet, dat wil zeggen de concrete praktijksituatie in het hier en nu waarbinnen de praktijkwerker ethisch verantwoord moet handelen. Door ook onszelf op deze wijze voortdurend te corrigeren, hebben we tijdens ons onderzoek het model van ethisch actorschap gebruikt en verder ontwikkeld.

We verwachten dat het model voor ethisch actorschap waardevol kan zijn voor de ethische ontwikkeling van sociale professionals en voor verder praktijkgericht ethiekonderzoek. Het model kan praktijkonderzoekers een houvast bieden bij ethiekonderzoek in professionele contexten. Het model is ook geschikt als basis voor beroepsonderwijs aan aanstaande professionals en voor verdere professionalisering van beginnende en ervaren professionals op het vlak van beroepsethiek, zeker wanneer het wordt gecombineerd met de opdrachten die we in de vorm van een digitale ethische reflectietool hebben ontwikkeld. Het model is, kortom, bedoeld als ethische handreiking aan (aanstaande) praktijkonderzoekers en praktijkwerkers om de diepte, de breedte en de lengte van de onderzoeksmatige en uitvoerende werkzaamheden niet uit het oog te verliezen.

Het boek is als volgt opgebouwd. We beginnen met een beknopte omschrijving van het gehele model van ethisch actorschap. Daarna werken we de verschillende lagen verder uit. We beginnen met het topje van de ijsberg en duiken vervolgens in de individuele diepte. Daarna besteden we aandacht aan ethiekwerk, als een manier om de verschillende elementen van ethisch actorschap in praktijk te brengen, en als opmaat voor een verkenning van de contextuele breedte. (Over de cultuurhistorische lengte van het ambulante werk zullen we in een ander boek publiceren.) Bij dit alles maken we gebruik van concrete voorbeelden uit ons onderzoek. Deze casussen zijn afkomstig uit de interviews met sociale professionals, maar zijn ten behoeve van de helderheid en anonimiteit ingekort en worden soms geparafraseerd – dus in onze woorden – weergegeven. Voor wie meer wil weten over de achtergronden van het model en de wijze waarop het tot stand is gekomen, is een afsluitende verantwoording opgenomen.

ETHISCH ACTORSCHAP

In dit boek beschrijven we een model van ethisch actorschap voor sociale professionals. Met ethisch actorschap bedoelen we in essentie dat deze professionals niet alleen goed werk moeten verrichten, maar dat zij bovendien individueel en gezamenlijk voortdurend moeten werken aan het bepalen van wat goed werk is, wat zij daarvoor nodig hebben van hun sociale omgeving, en niet te vergeten wat zij zelf in huis moeten hebben en wie zij moeten zijn. Ethisch actorschap benadrukt dat sociale professionals ook in ethisch opzicht reflectieve en onderzoekende, gewetensvolle en zelfbewuste professionals zijn die zichzelf voortdurend verder ontwikkelen voor en door hun werk.

Dat alles neemt niet weg dat het er natuurlijk wel vooral om gaat dat zij goed werk verrichten, dat wil zeggen werk dat niet alleen in methodisch maar ook in ethisch opzicht goed is, werk waardoor hun cliënten optimaal tot hun recht komen (NVMW, 2010). Dit vermogen om ethisch goed werk te verrichten noemen we ethische bekwaamheid. Dit is waar het uiteindelijk allemaal om draait bij ethisch actorschap, en tegelijk is het bij wijze van spreken slechts het topje van de ijsberg. Er is namelijk heel wat onder de waterspiegel nodig om deze ethische bekwaamheid mogelijk te maken (zie ook figuur A).